

# KÖZLEMÉNYEK

MAROSI ENDRE

## A TÖRÖK ELLENI HARC LEHETŐSÉGEI 1352—1718 KÖZÖTT

### Historiográfiai áttekintés

#### I.

Zrínyi Miklós, XVII. századi történelmünk egyik legkiválóbb személyisége, költőhöz illően fejti ki, hogy nemzedékének legfőbb feladata: harcolni az önálló, szabad Magyarorszáért:

„Elfussunk? nincs hová, sohon másutt Magyarországot meg nem találjuk, senki a maga országából barátságunkért ki nem megyen, hogy minket helyhezteszen belé: az mi nemes szabadságunk az ég alatt sohon sincs, hanem Pannoniában. Hic vobis vel vincendum vel moriendum est.”<sup>1</sup>

Gyönyörű gondolatsor, szinte előkép a Szózathoz, de valóságos programnak aligha tekinthető. Éppen Zrínyi politikai pályafutása<sup>2</sup> tanúsítja, hogy a stratégiai cél és az adott lehetőségek időnként mennyire eltérőek vagy éppen ellentétesek lehetnek, és ilyenkor mekkora kitérők árán lehet csak közelíteni (ha lehet) a kitűzött cél felé.

A török hódítás ilyen, sok évszázadra elhúzódó kitérőt iktatott egy sor balkáni ország történelmébe is, egyúttal kialakított a Zrínyi említette két lehetőség mellé egy harmadikat is, amely évszázadokon át jelentette a mindennapok valóságát: a lehetőségekhez való alkalmazkodást.

A török korral foglalkozó (had)történeti szakirodalom főként az előbbi két lehetőségnek szentel figyelmet, amikor elemzi a török elleni harc számos dicsőséges, és méginkább számos fájó eseményét. A viszonyítás alapja egyre inkább a török birodalom hatalmas ereje, mennyiségileg ugyan még nem eléggé kifejezhető, de arányaiban egyre valószínűbben körülrít teljesítőképesége. E kiindulópont nyomán szükségképpen módosul a török háborúk minősítése. Számos hadtörténeti részlet feldolgozása támasztja alá ezt az átértékelést. Másfelől a különböző háborúk átfogó igényű tárgyalásakor még mindig a török elleni sikeres harc, netán a Balkán — XV—XVIII. századi — felszabadítása a kétségtelenül túlzó mérce. Valószínűbb nézőpont kialakításához talán némi segítséget nyújt egy olyan historiográfiai áttekintés, amelynek szempontja a török háborúk lehetőségeinek és esélyeinek vizsgálata. Ehhez az áttekintéshez a címben jelölt időszak nagyobb szakaszai képezik az időrendi keretet.

<sup>1</sup> Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. 2., javított kiadás. Budapest, 1976. 318. o. Részlet a „Ne bántsá a magyart! Az Török Áfium ellen való orvosság” c. írásából, amely — Tóth Gyula bevezető tanulmánya szerint — 1660 végén, 1661 elején készült (uo. 299. o.). Legújabbban R. Várkonyi Ágnes 1663-ra keltezi a megírás időpontját: Török világ és magyar külpolitika. (1975). Kiadva: Magyarország keresztútján. (Tanulmányok.) Budapest, 1978. 201—202. o.

<sup>2</sup> Perjés Géza: Zrínyi Miklós és kora. Budapest, 1965. passim.; Székely György: Décadence du pouvoire ottoman et les deux Miklós Zrínyi. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiniensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Historica, Tom. IX. Budapest, 1967. 31—59. o.

A törökellenes harc korszakonként eltérő lehetőségeit ekképp igyekeztek kihasználni:

— kísérletek az oszmánok feltartóztatására a Balkánon, ill. Magyarország előterében 1352—1526 között,

— előretörésük lefékezése és megállítása Magyarországon, ill. a Habsburg-birodalom előterében 1527—1682 között,

— a török kiűzése Magyarországról 1683—1718 között,

— a balkáni török uralom fokozatos felszámolása 1718—1913 között.

Az európai törökellenes háborúk ilyen csoportosítása — hasonlóan a többihez — okot adhat megalapozott ellenvetésekre. Magától értetődő hadtörténelmi korszakhatár tulajdonképpen csak kettő kínálkozik: 1352 és 1913, az oszmánok első nagyobb katonai sikere Európában, másfelől a balkáni háborúkban elszenvedett vereségük. E csaknem hat évszázados küzdelemben azonban kirajzolódik egy térség, amelyet a török birodalom teljes mértékben meghódított és megőrzött szinte a fenti időszak egészében: ez nagyjából az Una—Száva—Duna folyók határolta terület. Ezen túl az oszmán hódítás — eltérő mértékben és módon — részleges maradt. A hadtörténelmi korszakok kijelölésénél ezt a szempontot érdemes előnyben részesíteni.<sup>3</sup> Egyúttal ellenben más, beidegződött korszakhatárok mellé kerül kérdőjel.

A Balkán török meghódítása során döntő, sőt egyetemes történelmi jelentőségű eseményként értékelik Bizánc bevételét<sup>4</sup>. 1453 eme vízvonalzó jellegét nem is szükséges vitatni, mégis figyelmet érdemel, hogy ekkortájt döntő fontosságú török—magyar háborúk dinamikája más szakaszokat jelöl ki<sup>5</sup>. Ami mégis 1453 — mint belső szakaszhatár — mellett szól: korábban elsősorban a balkáni pozíciókért, sőt elvben a török kiűzéséért folyt a harc. Később a tét a magyar határvédelmi rendszer. Ennek felszámolása három fokozatban következett be: török—magyar háború 1465—1520 között, az első végvári vonal elfoglalása a főirányban 1521-ben, végül a második végvári vonal felszámolása a főirányban és a magyar főerők megsemmisítése 1526-ban.

1527-től végleg Magyarországi területén folytatódnak a harcok. Eredményük a török előrenyomulás feltartóztatása és megállítása, 1568-ig rendkívüli méretű, később kisebb területi veszteség árán.

Magyarország területének török alóli felszabadtatását történetírásunk — nem lehetne állítani, hogy részletesen ismertette — az 1683—1699 közötti háború keretében tárgyalja, a nagyobb korszakhatár itt a szatmári békekötés időpontja. Megint csak nem lehet elvitatni 1699 vagy 1711 jelentőségét, de ilyen időhatárokhöz igazodva továbbra is le kellene mondani a török végleges kiűzéséhez vezető 1716—1718-as háború és az ezt lezáró pozsareváci békekötés előzményekhez kapcsolódó bemutatásáról.

Európa története felől közelítve eléggé egyértelmű, hogy a XVII. század történelmét (hadtörténelmét) nem lehet korábban lezárni, mint az 1710-es évek

3 A földrajzi szempontok elsőbbségére *Perjés Géza* hívta fel a figyelmet *Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356—1699) c. tanulmányában. Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban — HK) 1966. 4. sz. 865. o. Az általa megállapított korszakhatárok: 1356, 1453, 1521, 1568, 1686, 1699.*

4 *Perjés Géza 3. sz. j. alatt idézett tanulmányán kívül például Halecki, Oskar: Das europäische Jahrtausend. Salzburg, 1966. 458. o.; Dujčev, Ivan: Die bulgarische Befreiungsbewegung und Wien im 17. Jahrhundert. Österreichische Osthefte (a továbbiakban — ÖOH) 1975. 4. sz. 381. o.*

Bizánc megtartásának döntő jelentőségét vallották az egykorú politikusok is, így például Zsigmond, Magyarország királya, német-római császár. Vö. *Rizsó Gyula: A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393—1437). HK 1973. 3. sz. 422. o.*

5 *Szakály Ferenc: Phases of Turco-Hungarian Warfare Before the Battle of Mohács (1365—1526). (A továbbiakban — Phases...) Acta Orientalia, Tom. XXXIII. Fasc. 1., Budapest, 1979. 88—92. o. szerint ilyen szakaszok: 1443—1448, a Magyarország vezette törökellenes támadások, valamint 1449—1454, Magyarország balkáni térszertésének éveit.*

békekötéseinél<sup>6</sup>, de nyomós érvek támasztják alá egy, a vesztfáliai békétől nagyjából 1740-ig terjedő időszak megállapítását.<sup>7</sup> Még ilyen nézőpontból sem lehet egyértelműen eldönteni, hogy az 1716—1718-as háború vajon folytatása-e az 1683—1699 közöttinek, vagy inkább az újjászülető Habsburg-birodalom első erőpróbája? Ezt a kérdést még a török háborúk említett földrajzi körülményei alapján sem dönthetjük el biztonsággal, hiszen a pozszareváci békekötés nemcsak a temesi vilájet, de bizonyos balkáni és havasalföldi területek kiürítésére is kényszerítette az oszmánokat<sup>8</sup>. A Habsburg-birodalom tehát — bár csak rövid időre — túlterjeszkedett a Száván, ill. a magyar határokon.

Nem perdöntés tehát, hanem csupán nézőpont, hogy ezúttal — mint Magyarország területének teljes felszabadítását — 1718-at választjuk határkőnek.

## II.

A törökök feltartóztatására, mintegy a Balkán védelmére, elvben leginkább az oszmán hódítások első időszakában nyílt esély, megint csak elvben, Bizánc elestéig. Addig, amíg a törökök balkáni helyzete még nem szilárdult meg, hátszavára nem alakult ki, hadjárataik bázisa voltaképpen Gallipoli és Drinápoly körzetére szorítkozott. Gallipoli kulcshelyzetét a kortársak is felismerték<sup>9</sup>, de a hídfőt mégsem számolhatták fel: nem nyílt lehetőség az ilyen hadjáratokhoz elegendő erő megteremtésére. Az összefogásra úgyszólván minden előfeltétel hiányzott. Egyértelműen körülhatárolt államtest, körültekintő és hosszabb távra néző politikát folytató államvezetés, széles körű kapcsolatok kiépítésére alkalmas diplomáciai hálózat nem csupán a Balkánon ismeretlen, de Európa nyugati felében is majd csak a XVII. század derekán terjed el.<sup>10</sup> Aligha lehet különös helyzetnek tekinteni, hogy a később oly hőiesen védekező országok, Bizánc, Bulgária, Szerbia, eleinte még szövetségesüknek tekintették egymás elleni harcaikban az oszmánokat<sup>11</sup>. De a törökök szervezettsége, hatalmas embertartalékaik, lovasságuk, majd az I. Murád szultán idejében felállított új gyalogság, a janicsárság gyorsan növekvő katonai fölényt eredményezett, szemben a hűbéri jellegű, tehát megfelelő nagyságú zsoldosság helyett nemesi és paraszti katonaságból összetett bizánci, bolgár, szerb később albán sereggel<sup>12</sup>. Túlerejük birtokában az oszmánok hatékony stratégiával, jól felismerhető fokozatossággal hódították meg a balkáni országokat. Ezek a fokozatok: a jobbra irreguláris török csapatok eleinte az ellenséges határvidéket támadták, pusztították, sőt elpusztították. A teljesítőképessége határához érkezett, meggyengült ellenfélre ezután támadtak a főerők, hogy döntő csapást mérjenek rá. Ha ez sikerült, a vesztesek belső megosztottságát is kiaknázva, hűbéri függésbe kényszerítették ellenfeleiket. Kedvező időpontban végül török tartományá szervezték át a meghódított területet<sup>13</sup>.

6 Gierowski, Józef Andrzej: Közép-Európa fő politikai tendenciái a XVII. században. Világtörténelem, 1970. sz. 47. o.; Kann, Robert A.: Die Frage der Einheit der östlichen Länder in der Habsburgischen Monarchie. ÖOH 1975. 3. sz. 244. o.; Prause, Jens: Die Entwicklung strategischen Denkens in der Neuzeit. Wehrwissenschaftliche Rundschau (a továbbiakban — WR) 1978. 2. sz. 42—53. o. korszakai; R. Várkonyi Agnes: Bethlen, Zrínyi, Rákóczi. (1972) (Magyarország keresztfáján, 272. o.), ahol a magyar hadtörténet 1711-ben záródó évszázados egységéről ír.

7 Chauvu, Pierre: A klasszikus Európa. Budapest, 1971. 14. o.; Zöllner, Erich: Geschichte Österreichs. 5. bővített kiadás, Wien, 1974. 246—303. o.

8 Zöllner, Erich i. m. 267. o.; Chauvu, Pierre i. m. 92. o.; Hođinka Antal: Anni a karlócai békekötésből kimaradt és következményei. HK-1935. 172. o.

9 Káldy-Nagy Gyula: Harács-szedők és rájak. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Budapest, 1970. 14. o. 10 Pach Zsigmond Pál: Európa a XVI—XVII. században. Történelmi Szemle (a továbbiakban — TSz) 1979. 2. sz. 319—320. o.; Chauvu, Pierre i. m. 11—12. o.

11 Sugar, Peter F.: Southeastern Europe under Ottoman Rule. Seattle—London, 1977. 21. o.; Koszer, Dimitár—Hrisztor, Hriszto—Angelov, Dimitár: Bulgária története. Budapest, 1971. 49—50. o.; Rácz Gyula: Zsigmond-kori Magyarország... i. m. 403. o.; Szakály Ferenc: A mohácsi csata. „Sorsdöntő történelmi napok”. Budapest, 1975. 115—116. o. (2. kiadás: 1977)

12 Borosy András: A paraszti milíciák a középkori Európa hadseregeiben. HK 1972. 3. sz. 471—472. o.

13 A török portyázó hadviselés okozta károkról: Vasic, Milan: Der Einfluss der Türkenkriege auf die Wirtschaft des osmanischen Grenzgebietes in Serbien und Bosnien (1480—1536). Kladva: Pickl, Othmar (szerk.): Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Graz, 1971. 310. o. A török hódítás szakaszait felismerte Rácz Gyula. Zsigmond-kori Magyarország... i. m. 410. o.

A külön-külön megkísérelt ellenállás eredménytelensége hamar nyilvánvalóvá vált a balkáni országok előtt. Az erők megnövelésére két mód jöhetett számításba: minél több balkáni állam összefogása, vagy méginkább: minél hathatósabb támogatás Magyarország részéről, vagy rajta keresztül Európa nyugati feléről.

Mindkét kísérlet megtörtént. De mikorra Bulgária, Szerbia, Bosznia és Havasalföld fejedelmei egyetértésre jutottak, és közös erővel szálltak szembe az oszmánokkal, azok serege már a Balkán mélyén is döntő fölényben érezhette magát, és a rigómezei ütközetben (1389) döntő győzelmet aratott<sup>14</sup>.

Szükség lett volna még hathatósabb szövetségesre, de az igények és lehetőségek ezúttal nem találtak. I. Lajos királyunk bulgáriai hadjárata, illetve a bodonyi magyar bánóság (Vidin, Bulgária) megszervezése két évtizeddel korábban történt<sup>15</sup>. Egy Magyarország részvételével indított keresztes hadjáratnak egyelőre nem kedveztek a körülmények, egyebek között a nyugati és keleti egyházak ellentéte, illetőleg a Nyugat-Európát megosztó százéves háború<sup>16</sup>. Egy ilyen hadjárat esélyei már csupán azért is csökkentek, mert a török sereg mindinkább uralta a balkáni úthálózatot, mindenekelőtt a római kori eredetű, a Boszporusztól a Száva torkolata felé vezető utat. Részint ezért is kerül előtérbe a Duna mentén, sőt hajóhadra alapozva végrehajtott hadjáratok terve<sup>17</sup>. Amikor végre — a különféle ellentétes érdekek dacára — sikerült megszervezni az egyetlen, nyugat-európai részvétellel megvalósított keresztes hadjáratot, a nikápolyi ütközet (1396) török győzelemmel végződött.<sup>18</sup>

Egy évtized alatt megpecsételődött Bulgária és részben Szerbia sorsa, de Zsigmond magyar királynak is fel kellett ismernie, hogy hatékony szövetség kialakítása volna szükséges. Még mindig olyan kedvező körülmények álltak fenn a török kiszorítására, mint a bizánci állam pusztája ténye, és legfőképpen Timur Lenk mongol birodalmának térhódítása. Utóbbi az ankarai ütközetben (1402) a török főerők szétzúzása révén végveszélybe sodorta az oszmán államot, amelynek gyengeségét kihasználva a balkáni népek is megkísérelték visszazenezni függetlenségüket<sup>19</sup>.

Zsigmond diplomáciai próbálkozásai eredménytelenek maradtak mind Ázsiában, mind Európában, sőt a leginkább érdekelt két európai állam, Velence és Magyarország egymás ellen hadakozott<sup>20</sup>. Galambóc alatt vereséggel végződött Zsigmond újabb nagy hadjárata (1428)<sup>21</sup>.

A következő két évtized török hadjáratai már Magyarország területét súj-

14 A Balkán meghódításának eseménytörténetéről: *Esser, Ambrosius Klaus*: Der Kreuzzug von Nikopolis. WR 1963. 9. sz. 540. o.; *Sugar, Peter F.*: i. m. 16—23. o.; *Koszev—Hrisztor—Angelov*: i. m. 48—49. o.; *Szakály Ferenc*: Phases... i. m. 71—75. o.

15 Az 1365—1369 között fennállt bodonyi bánásgról: *Makkay László—Mezey László*: Árpád-kori és Anjou-kori levelek. „Nemzeti Könyvtár. Levéltár.” Budapest, 1960. 278—282. o., 770—790. sz. jegyzetek; *Wertner Mór*: Lajos király hadjáratai. HK 1918. 238—244. o.; *Szakály Ferenc*: Phases... i. m. 68—71. o. A hadjárat balkáni népköltészeti emlékeiről *Dávid András*: Délszláv epikus énekek — magyar történeti hősök. Újvidék — Budapest, 1978. 263. o.

16 Az ellentétek okairól részletesen: *Kiss Lajos*: A rigómezei hadjárat. HK 1895. 28—29. o.; *Hodinka Antal* i. m. 164. o.; *Esser, Ambrosius Klaus*: i. m. 540—541. o.; *Halecki, Oskar*: i. m. 245. o.

17 *Jireček, Konstantin*: Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe. Eine historische-geographische Studie. Prag, 1877. Kiadva: Recherches et études sur l'histoire du peuple bulgare 1. Sofia, 1969. 117., 127. o.; *Koledarov, Peter*: West Black Sea Coast Ports in the Late Middle Ages (14th—16th Centuries) Listed on Nautical Charts. Kiadva: Etudes historiques, V. k. Sofia, 1970. 241—242. o. A hajóhad szerepéről: *Kiss Lajos*: i. m. 11. o.; *Csonkártyi Károly*: Hadihajók a Dunán. Budapest, 1980. 20—27. o.

18 A hadjárat politikai körülményeiről: *Halecki, Oskar* i. m. 245. o.; *Sugar, Peter F.*: i. m. 22. o. A hadjárat menetéről: *Esser, Ambrosius Klaus* i. m. 543—549. o.; *Koszev—Hrisztor—Angelov*: i. m. 49. o.; *Runciman, Steven*: The Fall of Constantinople 1453. Cambridge, 1969. 10. o. Következmenyeiről: *Római Horváth Jenő*: A vármai esata. HK 1888. 108. o., balkáni emlékeiről *Dávid András*: i. m. 60—61. o.

19 Timur Lenkről: *Tardy Lajos*: Régi magyar követjárások Keleten. Budapest, 1971. 14—15. o. A szerb, bolgár felkelésekről: *Koszev—Hrisztor—Angelov*: i. m. 60. o.

20 *Tardy Lajos*: Követjárások... i. m. 15—25. o.; *Halecki, Oskar*: i. m. 245. o.; *Rázsó Gyula*: Zsigmond-kori Magyarország... i. m. 422. o.

21 *Wertner Mór*: Magyar hadjáratok a XV. század első felében. HK 1911. 434—439. o. Következmenyeiről: *Szakály Ferenc*: Phases... i. m. 82—85. o.

tották. Az a tény, hogy nem csupán elhárítani sikerült őket, hanem balkáni ellentámadásokra is mód nyílt, számos okra vezethető vissza. Külpolitikailag Lengyelország — amelyet ugyancsak elértek az oszmán csapatok — érdekeltté vált a török elleni közös fellépésben, és ez az I. Ulászló alatt megvalósult lengyel—magyar perszonálunió idején ütőképes katonai szövetségben fejeződött ki. Rövid időre a karamániai uralkodót is sikerült bevonnai a török elleni harcokba<sup>22</sup>. Ez a szerencsés külpolitikai változás katonai fellendüléssel párosult. Zsigmond uralkodásának utolsó éveiben tűnt fel a török elleni harcokban és jutott mind jelentősebb szerephez Hunyadi János, aki a katonai reformok következtében mind korszerűbb sereg élén maradandó, sőt világraszóló sikereket ért el, még ha e sikerek már csak határaink védelmére voltak is elegendőek.<sup>23</sup> A Balkánra vezetett nagy hadjáratok nem érték el céljukat. A főként magyar és lengyel erőkkel végrehajtott 1443—44 évi „hosszú hadjárat” látszólag igen eredményes volt: a fentebb említett római eredetű hadiúton előrenyomuló sereg túljutott Szófián, elérte a Balkán hágóit. A velük akkor szembeállítható török csapatok nem mentek bele nagyobb ütközetbe. A téli hadjárat mégsem tekinthető győzelmesnek: a hágókat elzáró oszmánokat sem megkerülni, sem megfutamítani nem tudták, nem is beszélve a török kiűzéséről a Balkánról. A hadjárat során érintett valóban hatalmas területek megtartására sem volt lehetőség<sup>24</sup>. Ebben a helyzetben indokolt volt a török békeajánlat elfogadása, és súlyos hibának tekinthető az 1444. évi újabb támadó hadjárat megindítása.

E hadjárat indítékai között bizonyára jelentős hely jutott a hosszú hadjáratot csak sikeres oldaláról értékelő nézeteknek, és a IV. Jenő pápa által szervezett koalíció vélt erejének, és annak, hogy a kedvezőtlen előjelekről kevés tudomást vettek. Csak így születhetett meg az a terv, amely egyrészt számot vetett a hadsereg viszonylagos gyengeségével, tehát még a korlátozott török erőkkel szemben sem kísérelte meg a balkáni átkelést, másrészt, rendkívül bonyolult útvonalat választva, bizánci partraszállásra törekedett. A stratégiai hibát taktikai hibák követték, amelyek következtében kilátástalan helyzetben kellett megvívni a vármai ütközetet. Az itt aratott török győzelem biztosította a Balkán feletti oszmán uralmat, megpecsételte Bizánc sorsát, véget vetett a lengyel—magyar perszonálunióknak, szinte reménytelen helyzetbe sodorta Magyarországot.<sup>25</sup> Sőt, a Habsburg-politika előre vetítette egy kétfrontos háború veszélyét is.<sup>26</sup>

Az utolsó nagy balkáni támadó hadjáratra 1448-ban került sor. Politikai vagy katonai tekintetben ez sem volt jobban előkészítve, mint a vármai. A most már szerényebb célkitűzést — egyesülni a Szkander bég vezette albán csapatokkal — megghiúsította a meglepetésszerűen közbeavatkozó török haderő, amely az ismét kilátástalan helyzetben ütközetre kényszerülő magyar seregre súlyos vereséget mért.<sup>27</sup>

22 Tardy Lajos: Követjárások... i. m. 28—31. o. A lengyel vonatkozásokhoz: Rhode, Gotthold: Kleine Geschichte Polens. Darmstadt, 1965. 142—148. o.; Biskup, Marian: Die dynastische Politik der Jagiellonen um das Jahr 1475 und ihre Ergebnisse. ÖOH 1976. 3. sz. 264—265. o.

23 Hunyadi pályafutásáról: Elekcs Lajos: Hunyadi János. Budapest, 1951.; Fügedi Erik: Uram, királyom... Budapest, 1974. 181. o. Hunyadi tevékenységének értékelése: Szűcs Jenő: A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge. (1970) Kiadva: Nemzet és történelem. „Társadalomtudományi Könyvtár”, Budapest, 1974. 170—171. o.

24 A hadjáratról általában: Sugar, Peter F.: i. m. 29. o.; Koszov—Hrisztov—Angelov: i. m. 60—61. o. Török szemtanú közlése: Kreutel, Richard F.: Vom Hirtenzelt zur Hohen Pforte. Graz—Wien—Köln, 1959. 183—184. o. (Osmanische Geschichtsschreiber 3.) Eseménytörténet és értékelés: Rónai Horváth Jenő: i. m. 110. o.; Wertner Mór: Magyar hadjáratok... i. m. 560—561. o.; Szakály Ferenc: Phases... i. m. 88. o.

25 Általános értékelések: Halecki, Oskar: i. m. 245—246. o.; Biskup, Marian: i. m. 205. o.; Rónai Horváth Jenő: i. m. 302—303. o. Az ütközetéről: Kreutel, Richard F.: Hirtenzelt... i. m. 185—187. o.; Wertner Mór: Magyar hadjáratok... i. m. 562—563. o.; Koszov—Hrisztov—Angelov: i. m. 61. o.; Szakály Ferenc: Phases... i. m. 88—91. o.

26 A német császár követéinek 1444. évi véleményét idézi Ferdinandy Mihály: Magyarország romlása (1490—1526). Róma, 1979. 109. o.

27 Vö. a 25. sz. j. irodalmával, valamint Kiss Lajos: i. m. 157., 177., 178. o. Hunyadi seregéről Tóth Zoltán: Mátyás király idegen zsoldoserege. (A fekete sereg.) Budapest, 1925. 84. o.

A rigómezei hadjárat kudarcá ismét és immár végleg bebizonyította, hogy a Balkán belsejében már nem lehet legyőzni a török főerőket. Azok előbb befejezték a Balkán megszállását Bizánc ostromával<sup>28</sup>, majd közvetlenül a magyar királyság ellen fordultak. II. Mehmed Nándorfehérvár elfoglalására indított hadjáratát Hunyadi, pályafutásának legnagyobb diadalát aratva, visszaverte. Ellentámadásról nem lehetett szó, sőt a népfelkelésszerűen hadbahívott paraszti kereszties had csaknem fellázadt, ezért fel kellett oszlatni<sup>29</sup>.

Bizánc eleste után lényegesen csökkentek a török elleni harc lehetőségei és esélyei. Bizánc visszafoglalását elméletileg is csak akkor lehetett volna remélni, ha létrejön az európai országok közös kereszties hadjárata, a „nagy megoldás”. Egy ekkora vállalkozás azonban már a megvalósíthatatlan tervek közé tartozott.

Több realitás rejtett a „kis megoldás”-ban, a török veszélytől közvetlenül sújtott országok szövetségi kapcsolatában<sup>30</sup>. De ezen a téren is csak elég szerény eredmények mutatkoztak. Velence és Magyarország tartós ellentétei, a távlatokba nem látó, kisebb előnyök megszerzésére törekvő politika kizárta egységes törökellenes fellépésüket. Ugyanez mondható el a német—római császárság és Magyarország kapcsolatáról is; uralkodóik — III. Frigyes és Mátyás — olykor még egymás ellen is felhasználták a török fenyegetést<sup>31</sup>.

A szövetségi politika leginkább a déli határok szomszédságában volt eredményes. E kapcsolatokat visszanyúltnak Zsigmond politikájára, így mindenekelőtt az 1426. évi tatai szerződésre, és annak eredményeképpen a szerb fejedelemség egykori székhelye, Nándorfehérvár megszerzésére.<sup>32</sup> Mátyás politikája Havasalföld, és főként Moldva felé ért el eredményeket, de miután a magyar hadsereg hosszú távon mégsem nyújthatott elegendő védelmet a két fejedelemségnek, azok végül is kénytelenek voltak behódolni a töröknek<sup>33</sup>.

Így szállt el mind a „nagy”, mind a „kis” megoldás reménye, és vált valóssággá a kétfrontos háború. Mátyásnak csupán egyetlen esélye maradt: az, hogy nem kellett szembeszállnia mindkét nagy ellenfele egyidejű támadásával. Ezt az esélyt oly módon használta ki, hogy déli határai biztosítása után a német—római császári címért szállt harcba, és megkísérelte egy hatékony szövetségi rendszer kialakítását. Ehelyett, bár háborúit fényes katonai sikerek fémjelzik, végképp szembe került szomszédaival, így szövetségi politikája végző fokon nem ért célt<sup>34</sup>.

Mátyás halála után nem csupán területi hódításai veszték el, de ellenfeleinek támadása nyomán Magyarország külpolitikai helyzete végzetessé vált. Három évtized leforgása után egy külpolitikailag másodrendű, belpolitikájában válsá-

28 Feldolgozta: *Runciman, Steven* i. m. 133—144. o.

29 A népfelkelés jellegről: *Borosy András*: A telekatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadseregben. (Értekezések a történettudományok köréből. Új sorozat 60.) Budapest, 1971. 63. o. A parasztkok magatartásáról: *Szűcs Jenő*: A nemzet történetkuma... i. m. 131—132. o., *úő*: Dózsa parasztháborújának ideológiája. (1972) Kiadva: Nemzet és történelem... 620—621. o.

30 *Rácz Gyula*: Una strana alleanza. Alcuni pensieri sulla storia militare e politica dell'alleanza contro i turchi (1440—1464). Kiadva: *Bramca, V.* (szerk.): Venezia e Ungheria nel Rinascimento. Firenze, 1973. 89—100. o.; *úő*: Hunyadi Mátyás török politikája. HK 1975. 2. sz. 317. és köv. o.

31 *Rácz Gyula*: Die Feldzüge des Königs Matthias Corvinus in Niederösterreich 1477—1490. Militärgeschichtliche Schriftenreihe, Wien, 1973. 10. o.; *úő*: Hunyadi Mátyás... i. m. 326—327. o.

32 *Hodinka Antal*: i. m. 163—164. o.; *Skakály Ferenc*: A kenyérmezei csata (1479. okt. 13.) és a török—magyar állóháború a határok mentén (1465—1520). „Történelmi Füzetek”, Budapest, 1979. 7. o.

33 *Sugar, Peter F.*: i. m. 115—116. o. A havasalföldi és moldvai katonaságról: *Borosy András*: Paraszti milíciák... i. m. 472—474. o.

34 *Rácz Gyula*: Hunyadi Mátyás... i. m. 341. o. További értékelések: *Elekes Lajos*: Mátyás király külpolitikája és Itália. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történelemtudományi Osztályának Közleményei 23. k. 1974. 1. sz. 122—123. o.; *Nehring, Karl*: Die ungarische Außenpolitik in der Zeit der Landshuter Hochzeit. ÖOH 1976. 3. sz. 226—245. p.; *úő*: Mátyás külpolitikája. TSz 1978. 3—4. sz. 439. o. A diplomáciai kapcsolatokhoz: *Seibt, Ferdinand*: Europa 1475. Zur Krise des spätmittelalterlichen Staatensystem und ihrer Überwindung. ÖOH 1976. 3. sz. 246—262. o.; *Rhode, Gotthold*: i. m. 158—161. o.; *Tardy Lajos*: Követjárások... i. m. 33—38. o. Stratégia: *Tóth Zoltán*: i. m. 181. o.

gos időszakkal viaskodó állam nézett szembe az újabb török támadással<sup>35</sup>. Annak bekövetkeztek az egyetlen esélyt a határvédelem jelentette.

A török portyázó hadviselés ellenszere a mélyen tagolt, várakra támaszkodó, mozgékony seregére épített védelmi rendszer.

Magyarország területén és határai mentén az Árpádok korától kezdődően százezre épültek várak, vagy másféle erődítések. Ezek műszakilag megfeleltek a XIII—XIV. századi követelményeknek, de a tűzérés elterjedése után már nem biztosítottak tartós védelmet<sup>36</sup>. Elhelyezkedésük sem az ország belsejében, sem a határok mentén nem egyenletes. Hiányuk a déli határvidéken utközik ki leginkább, ahol a bizánci birodalom gyengesége következtében már évszázadok óta nem kellett elhárítani nagyobb támadást. Ezen a határvidéken a török elleni harcra két módon lehetett felkészülni:

— a határok mentén építendő új várakra támaszkodva védeni az ország területét, és belőlük kiindulva támadni a szemben fekvő ellenséges területet;

— a határaink előterében fekvő kisebb országok területének és várainak megszerzése révén távol tartani a törököket Magyarországtól, és megtámadni őket a Balkánon.<sup>37</sup>

Ez a második lehetőség biztosította a leghatékonyabb védelmet, így a tulajdonképpeni államhatáron belül épült néhány, nem is korszerű vár közül csak Pétervárad képezett komoly akadályt a török hadsereg útjában 1521—1526 között.<sup>38</sup> A második módszer gyökerei visszanyúlnak a korábbi évszázadokra, amelyek folyamán királyaink az országhatáron túli területek védelmére több alkalommal is létrehoztak katonai területeket, bánságokat<sup>39</sup>, mint amilyen a már említett bodonyi bánság volt. Zsigmond és Mátyás idején több bánságot szerveztek. Ezek legfontosabb várainak — mint Nándorfehérvárnak — jelentőségét akképp is kifejezték, hogy kapitányukat úgyszintén bánnak nevezték<sup>40</sup>. A Havasalföldtől a dalmáciai tengerpartig húzódó, mélységében két végvári vonalra, szélességében bánságokra tagolódó határvédelmi rendszer 1521-ig biztosította az országhatárokat, és helyenként 1552-ig terjedően az ország némely belső területeinek védelmét<sup>41</sup>.

A határvédelem hatékonysága két tényező függvénye. Ezek: a várak állapota, és ezen túlmenően a védelemre és ellentámadásra alkalmazható mezei sereg. Nekik a várak megvédésén kívül portyázó hadviselést kellett folytatniuk, hogy már az ellenség területén gátat vessenek a támadó szándéknak. Ezt a célt szolgálta összetételük, fegyverzetük, kiképzésük, harcmódjuk<sup>42</sup>. Ennek az összetett feladatnak a középkori hűbéri hadszervezet már nem tudott eleget tenni.

A fejlődés távlatában az állandó hadsereg megszületése áll, ehhez közbeeső állomás a zsoldos csapatok felállítása. Zsigmond és Mátyás jelentős erőfeszítéssel törekedett a zsoldos haderő megszervezésére. Magyarország gazdasági ereje már a XVI. század első felében is elegendő lett volna 8—10 000 főnyi zsoldos

35 *Szakály Ferenc*: Mohács i. m. 97—98. o.; *Kosáry Domokos*: Magyar külpolitika Mohács előtt. „Gyorsuló idő”, Budapest, 1978. 27—37. o. Velencére vonatkozóan: *Braunstein, Philippe*: Venedig und der Türke (1450—1570). Kiadva: *Pickl, Othmar*: i. m. 59—70. o.; *Rácz Gyula*: Buda, Vienna e Venezia: i problemi militari e politici del rapporto tra Europa e i turchi (1521—1532). Kiadva: *Klaniczay Tibor* (szerk.): Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del rinascimento. „Studia Humanitatis” 4. Budapest, 1975. 275—281. o.

36 Az ország egész területére kiterjedő, de teljességre nem törekvő adattárak: *Fügedi Erik*: Vár és társadalom a 13—14. századi Magyarországon. (Értekezések... 82.) Budapest 219. o.; *Engel Pál*: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387—1437) Értekezések... 83.) Budapest, 1977. 229. o. XVI. századi szereplőkről: *Marosi Endre*: Török városstromok Magyarországon II. Szulejmán korában. HK 1975. 3. sz. 427—462. o.

37 *Rácz Gyula*: Zsigmond-kori Magyarország... i. m. 436—437. o.; *Szakály Ferenc*: Mohács. i. m. 53—54. o.; *uő*: Kenyérmező. i. m. 10—11. o.

38 Erődítésére és 1526. évi ostromára *Marosi Endre*: Városstromok i. m. 434—435. o.

39 *Hodinka Antal*: i. m. 159., 162. o. Fogalmi meghatározás: *Szakály Ferenc*: Phases... i. m. 68. o. és jegyzete.

40 *Szakály Ferenc*: Phases... i. m. 71. o. és jegyzete.

41 *Szakály Ferenc*: Mohács. i. m. 50. o., térkép u. o., 51. o.; *Rácz Gyula*: Hunyadi Mátyás. i. m. 337—338., o.; *Kubinyi András*: A Szávaszentdemeter—Nagyolaszi győzelem 1523-ban. HK 1978. 2. sz. 194—195. o.; *Marosi Endre*: Mohács-komplexus? HK 1980. 1. sz. 149. o.

42 *Szakály Ferenc*: Kenyérmező. i. m. 10—11. o.

katonaság fegyverben tartásához, de a központosított királyi hatalom ekkor még nem alakult ki olyan mértékben, hogy ezt a lehetőséget valóra válthatta volna. Ezért a zsoldosság egyelőre a magánhadseregek keretei között jött létre.<sup>43</sup> Emiatt Zsigmondnak a nikápolyi vereséget követő katonai reformjai egy másik, kevésbé korszerű változatot követnek: ez a földesúr jobbágytelkeinek, illetőleg jobbágyainak száma arányában kiállított telekkatonaság megszervezése. Ez a szervezet a XVII. század elejéig játszott érdemleges szerepet. A felfegyverzett zsoldosokból álló telekkatonaság könnyű fegyverzetű alakulat volt, taktikai jelentősége a XV. században a páncélos lovasságénál kisebb, a nemesi felkelés csapatainál nagyobb volt.<sup>44</sup>

Zsigmond reformjainak eredményeképpen királyságának déli előterében egy korszerűbb alapokra támaszkodó haderő nézhetett szembe a törökkel. Legkisebb létszáma 1435-ben mintegy 34 000 főre becsülhető, a telekkatonaság létszáma 10—40 000 fő között ingadozott.<sup>45</sup>

Mátyás jobban kiépített központosított királysága, az ország területének és erőforrásainak nagymértékű megnövelése, mind a végvári rendszer kibővítésében, mind a mezei sereg mennyiségi és minőségi megnövelésében jelentős előrelépést biztosított.

A török birodalom Magyarország felé eső határvidékét a XV. század második felétől a XVI. század első harmadáig a szendrői, zvorniki és boszniai szandzsák alkotta.<sup>46</sup> A Horvátországot és a Szerémséget innen fenyegető veszély rákényszerítette Mátyást, hogy tovább építse a Zsigmond által megkezdett határvédelmi rendszert. Ezt a feladatot Jajca 1463. évi és Szabács 1476. évi elfoglalásával a király teljesítette, a kamarai reform végrehajtásával pedig gondoskodott a várépítések, a várőrségek kifizetéséhez szükséges jövedelemről.<sup>47</sup> A rendkívül megnyúlt végvidék nyugati szárnyát a horvát—dalmát—szlavón bánnak, középső és keleti részét a macsói bánnak, vagy a temesi ispánnak, illetve (és ez többnyire ugyanazt a személyt jelentette) az alsó-magyarországi főkapitány-nak rendelték alá.<sup>48</sup>

A mezei seregre rátérve, nem csupán létszámának növekedése szembevetendő (túlzó egykorú forrásadat szerint csaknem százötvenezer főt számlált volna<sup>49</sup>), de szerkezeti fejlődése is. Háttérbe szorult a telekkatonaság és kiemelkedő jelentőségre tett szert a zsoldos had. Ez utóbbi — későbbi nevén „fekete sereg” — létszámának felső, Bonfinitől származó adata húszezer lovas és nyolcezer gyalogos<sup>50</sup>. A már vázolt külpolitikai körülmények miatt Mátyás serege nem a török ellen kapott elsőrendű támadó feladatot. Útképeségét a jajcai és szabácsi hadjáratokban mégis bebizonyította. A török—magyar erőviszonyok módosulását azonban jellemzi, hogy a kor legnagyobb, veszteségeire nézve a mohácsihoz mérhető ütközetét már nem a Balkánon, hanem Erdély belsejében, Kenyérmezőnél vívták, bár a magyar győzelem hosszú időre elejét vette a hasonló támadásoknak<sup>51</sup>. A veszteségek kapcsán pedig azt lehet kiemelni, hogy — mi-

43 *Rázsó Gyula*: A zsoldosság gazdasági és társadalmi előfeltételei és típusa Magyarországon a XIV—XV. században. HK 1962. 1. sz. 175—176. o.

44 *Borosy András*: Telekkatonaság... i. m. 55—57., 60—63. o.; *uő*: Paraszti milíciák... i. m. 499—500. o.

45 Az összlétszámot közli *Fügedi Erik*: A telekkatonaság kérdése a középkorban. Gödöllő, 1967. 8. o. A telekkatonaságra vonatkozó adat: *Borosy András*: Telekkatonaság... i. m. 58. o.

46 *Vasic, Milan*: i. m. 308. o.

47 A Szerémségről *Csánki Dezso*: Szabács megvétele. HK 1888. 368—369. o. Horvátországról *Tóth Zoltán*: i. m. 179. o.; *Szakály Ferenc*: Kenyérmező. i. m. 7. o. A reformokról *Kubinyi András*: i. m. 201—202. o.

48 *Kubinyi András*: i. m. 195. o.; *Szakály Ferenc*: i. h. 9. o.

49 Olasz nyelvű lajstromot idéz és hitelesnek tekint *Tóth Zoltán*: i. m. 181—192. o. *Rázsó Gyula*: Zsoldosság... i. m. 210. o. becslése szerint a magyar katonai potenciál 70 000 fő.

50 Idézi és elfogadja *Tóth Zoltán*: i. m. 109—110. o. Ezzel összhangban áll *Rázsó Gyula* becslése. (L. az előző jegyzetel)

51 *Szakály Ferenc*: Kenyérmező... i. m. 19—20. o. Ő, némi túlzással, a kenyérmezői ütközet veszteségeit nagyobbak tartja a mohácsiénál.

ként már Zsigmond hadjáratai idejében — a török hadat ért olykor tetemes veszteség pótlása nem jelentett akkora gondot, mint a hozzájuk mérten kisebb magyar sereg általában kisebb arányú feltöltése<sup>52</sup>. A magyar haderő minőségi fölénye, másfelől a török hadak számbeli túlereje mindkét fél lehetőségeit korlátozta: az 1465-tel kezdődő, és az említett összecsapások dacára lényeges változással nem járó állóháborús időszak egészen 1520-ig terjedt<sup>53</sup>.

Az ezután indított nagy török támadó hadjáratok felőrölték a magyar határvédelmet. A két alkotó elem közül a mezei sereg sem létszámában, sem minőségi összetételében nem közelítette meg a Mátyás-korit. 1521-ben meg sem kísérelhette Nándorfehérvár felmentését. Ugyan 1523 augusztusában jelentős győzelmet aratott, de ennek mind körülményei, mind következményei lényegesen eltérnek a korábbiaktól. Az történt, hogy Ferhát pasa 10—12 000 főnyi seregével megütközött az alsó-magyarországi főkapitány, Tomori Pál által kiküldött, mintegy 4000 fős sereg. A Szávaszentdemeter és Nagyolaszi között vívott csatában a győztes magyarok 700 végvári katonát vesztek. Mind a kortársi vélemény, mind a mai értékelés szerint ez a számra nem nagy veszteség az adott időpontban pótolhatatlannak bizonyult, következménye egy szinte válságos helyzet lett.<sup>54</sup>

A haderő ütőképességének gyengülésével arányosan nőtt a végvárakra háruló nyomás. Már az 1470-es években kialakult olyan vélemény, hogy a magyar határok védelmét nagy mértékben könnyítik a vízi akadályok<sup>55</sup>. Később a Nándorfehérvár kulcsszerepéről vallott nézet, valamint a Száva védelmének lehetőségébe vetett hit tűnik fel, 1526-ban a Száva, a Dráva, végül a Karassó menti védelem kerül szóba és marad sajnos csak terv<sup>56</sup>; Laski Jeromos még 1540-ben is dunai hajóhaddal kombinált hadjáratra biztatja I. Ferdinándot.<sup>57</sup> Megfelelő haderő hiányában azonban sem a várakat, sem a vízi akadályokat nem lehetett megvédeni. 1521-ben I. Szulejmán — uralkodásának leghosszabb magyarországi ostroma árán — bevette Nándorfehérvárat, és alapjában rendítette meg Magyarország honvédelmét<sup>58</sup>. 1526-ban a már csaknem felerészében külföldi katonákból álló magyar haderő várakra már nem támaszkodhatott, a vízi akadályok védelméről lekésett, vagy azokat elmulasztotta, és a mohácsi ütközetben döntő vereséget szenvedett<sup>59</sup>. II. Lajos halála a középkori magyar állam végét is jelentette. A török elleni harc folytatásának kerete és tartalma teljesen új alapokra helyeződött.

### III.

A mohácsi csatavesztést követő kettős királyválasztás után egy időre és az ország területének egy részére korlátozva maradt bizonyos esély a török elleni

52 *Uő.*: uo. 22. o.

53 *Uő.*: Phases... i. m. 98—103. o.

54 *Kubinyi András*: Die Auswirkungen der Türkenkriege auf die zentralen Städte Ungarns bis 1541. Kiadva: *Pickl, Othmar* (szerk.) i. m. 212. o. 53. sz. j. Bővebben értékeli *uő.*: Szávaszentdemeter. i. m. 219—220. o. A hadsereg állapotának romlásáról: *Fügedi Erik*: Uram, királyom... i. m. 214. o.

55 *Idézi Tóth Zoltán*: i. m. 180. o.

56 A XVI. század eleji végvárakról *Ferdinandy Mihály*: i. m. 49. o. Az 1526. évi hadjárat értékelésekor a vízi akadályok védelmének lehetőségét tagadja *Perjés Géza*: Mohács. Budapest, 1979. 303. o. Véleményét a haditörténeti példák nem igazolják, erről *Marosi Endre*: Mohács-komplexus? i. m. 155—156. o.

57 A forrást magyarra fordítva közli *Tardó Lajos*: Régi hírünk a világban. Budapest, 1979. 272—274. o.

58 Szulejmán korára általában: *Káldy-Nagy Gyula*: Szulejmán. Budapest, 1974. Nándorfehérvár ostroma: *Marosi Endre*: Török városromok... i. m. 432—434. o. Következményeiről *Szakály Ferenc*: Zur Kontinuitätsfrage der Wirtschaftsstruktur in den ungarischen Marktflecken unter der Türkenherrschaft. Kiadva *Pickl, Othmar*: (szerk.) i. m. 241—242. o.

59 A hadjáratról és csatáról készült legújabb feldolgozás *Perjés Géza*: Mohács. i. m. Könyvével szembeni vélemények: *Barta Gábor*: Az országot szélére vetett vita. Magyar Tudomány 1980. február: 113—121. o.; *Marosi Endre*: Mohács-komplexus? i. m. A magyar államvezetést elmarasztaló értékelések: *Fügedi Erik*: Uram, királyom... i. m. 216. o.; *Ferdinandy Mihály*: i. m. 72., 87. o.

harc újjászervezésére. I. János királynak azonban trónjáért is harcolnia kellett, és ebben a kényszerhelyzetben a XV. századi balkáni fejedelmek és uralkodók útjára kényszerült<sup>60</sup>. Buda török elfoglalása, 1541 után országunk végleg részekre szakadt, megszállt részeit a török birodalom területéhez kapcsolták.

A megmaradt részek védelme az ország belsejében épült középkori várakra támaszkodott. Ezek többsége azonban csupán néhány napi védekezésre volt alkalmas<sup>61</sup>, sürgető feladat volt korszerűsítésük, de a hozzá szükséges pénzt Magyarország erőforrásai nem biztosították. Sőt, a birodalmi segélyek felhasználásával is csak a legfontosabb várak költségeit, vagy költségeinek nagyobb részét lehetett fedezni<sup>62</sup>.

Országunk részekre szakadtával nagymértékben megfogyatkozott a török ellen még számba vehető lakosság lélekszáma. Ezt a csökkenést csak részben pótolták a Balkán felől menekülő, áttelepülő, főleg parasztokból és pásztorokból összetevődő népelemek. Uszkok, haramia, martialóc és más néven harcoltak a török ellen. A magyar végvidéken hajdú néven váltak ismertté.<sup>63</sup>

Feltehetően a török győzelemmel végződött korbavai (1493), méginkább a mohácsi ütközet után nagyszámú horvát lakosság menekült Krajnába, másrészt a nyugat-dunántúli határvidékre. Az előbbi területen katonai feladatot láttak el, nálunk paraszti életet éltek<sup>64</sup>.

A XVI. század végi háborús években vlach menekültek érkeztek Horvátország, Szlavónia és Nyugat-Magyarország határvidékére<sup>65</sup>. A Balkánról áttelepülő lakosság főként a horvát—szlavón határvidék történetében játszott katonai szerepet<sup>66</sup>.

A magyarországi végvári katonaság jelentős részét, a mintegy 18 000 főnyi létszám kétharmadát, magyar honos katonák alkották<sup>67</sup>, mellettük külföldi zsoldosok teljesítették szolgálatot. A magyar, német, délszláv, cseh, spanyol, olasz, lengyel végváriak nehéz körülmények között folytatott, hősiesség harca fenntartotta védelmi szervezetünket, és legalább országunk területének egy részét megóvta a török hódítástól. Nekik köszönhetően gyökeresen másképp, szerencsésebben alakult történelmünk, mint a balkáni országoké.

Az oszmán állam — számos felkelést leverve — integrálni tudta saját testébe a Balkán meghódított országait. A vele ellenséges uralkodó osztályt megsemmisítette, elűzte vagy együttműködésre készítette magába olvasztotta. Átalakította a gazdasági életet, átszervezte a közigazgatást, a jogrendszert, hatott még a vallási és kulturális azonosulás irányába is. A fejadó, a devsirme intézménye ré-

60 I. János politikájának ártértékelése: *Barta Gábor*: Illúziók esztendeje. (Megjegyzések a Mohácsi utáni kettős királyválasztás történetéhez.) TSz 1977. 1. sz. 1—30. o.

61 Részletes adatok *Marosi Endre*: Török városromok... i. m. 462. o.

62 A végvári harcokról általában: *Sinkovics István*: A török elleni védelem fő kérdései. HK 1966. 4. sz. 772—792. o. A végvárak építéséről: *Marosi Endre*: Partecipazione di architetti militari veneziani alla costruzione del sistema delle fortezze di confine in Ungheria tra il 1541 e il 1593. Kiadva: *Klaniczay Tibor* (szerk.) i. m. 195—215. o.

63 *Rácz István*: A hajdúk a XVII. században. Acta Univ. Debr. de L. Kossuth nom. Ser. Hist. VIII. Debrecen, 1969. 13. o.; *Dankó Imre* (szerk.): A hajdúk a magyar történelemben. Debrecen, 1972.

64 *Breu, Josef*: Die Kroatensiedlung in Burgenland und den angeschlossen Gebieten. Wien, 1970. 23—48. o. *uő*: Die burgenländischen Kroaten bis zu ihrer Eingliederung in Österreich im Jahre 1921, siedlungs- und nationalitätengeschichtlich betrachtet. Integratio XI—XII. Wien, 1979. 127. o.; *Bencsics Miklós*: A burgenlandi horvát kisebbség. Integratio 73. Bécs, 1973. 34—36. o.

65 *Moačmin, Fedor*: Das Problem des Grundbesitzes der Militärbevölkerung an der kroatischen und slawonischen Grenze. Kiadva: *Pickl, Othmar* (szerk.) i. m. 300., 305. o.; *Bencsics Miklós* i. m. 35. o.

66 A határvidékek történetének kézikönyve: *Vaniček, František*: Specialgeschichte der Militärgrenze, aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft. I—III. k. Wien, 1875. Az újabb kutatásokról: *Wessely, Kurt*: Supplementärbibliographie zur Österreichischen Militärgrenze. ÖOH 1974. 3. sz. 280—328. o.; *uő*: Vom Grenzsaum zum Militärland. Neue Forschungen zur Geschichte der Militärgrenze. ÖOH 1976. 1. sz. 90—94. o. A határvidék kialakulásáról: *Deák, Ernő*: Das Städtewesen der Länder der Ungarischen Krone (1780—1918). I. k. Wien, 1979. 50. o.

67 *Nagy László*: A végvári dicsőség nyomában. Budapest, 1968. 46. o. I. Ferdinánd uralkodása idejére 8—12 000 főt ad meg *N. Kiss István*: Gesellschaft und Heer in Ungarn im Zeitalter der Türkenkriege. Kiadva: *Pickl, Othmar* (szerk.) i. m. 274. o.

vén növelte katonai erőforrásait<sup>68</sup>. Megsemmisült a felszabadító harc legfontosabb eszköze: a nagy létszámú, harcedzett fegyveres erő.

Lényegesen korlátozottabb maradt a magyarországi török berendezkedés. Nem sikerült felszámolni a magyar államiságot, sőt a XVI. század második felében megszülető erdélyi fejedelemség időnként önálló, sőt törökellenes politikai tényező lett<sup>69</sup>. Nem sikerült megsemmisíteni sem a horvát, sem a magyar nemességet. Ők, ha kiszorultak birtokaikról, váraikból, a hódoltsági határ másik oldalán folytathatták, és általában folytatták is harcukat. Így vált honvédő példaképpé a horvát eredetű Zrínyi- vagy Frangepán-család, a dalmát Jurisics Miklós, és megannyi sorstársuk. De nem csak a határ innenső oldalán volt lehetőség a harc folytatására. Nemeseink — képviselve a feudális államot — nem mondtak le a török megszállás alá került birtokaik irányításáról, adóztatásáról, jobbágaik fölötti törvénykezési jogukról. A hódoltsági területen portyázó katonaság révén gyakorolták e jogaikat, és ezt a török fél nem tudta megakadályozni<sup>70</sup>. A hódolt területek nem szakadtak el teljesen a korábbi államtéstől.

A Balkánnal kapcsolatban egyfajta háterszagra utalhatunk, ezzel szemben a magyarországi hódolt terület megmaradt végvidéknek. Olyan területnek, ahol idegen maradt a hódító. A várakban elhelyezett katonaságon kívül jelenlétük nem számottevő<sup>71</sup>. Jóllehet a lakosságot az oszmán állam addig ismeretlen adókkal sújtotta, termelő erejét a szpáhik önkénye örölte fel, lélekszámát mindkét hadviselő fél apasztotta, a hódítók mégsem érezhették magukat biztonságban. Nemcsak egyedül Ibrahim Pecsevi történetíró, a már nemzedékek óta török Pécs szülőtte élt úgy, ahogy leírja az 1594. év harcaival kapcsolatban:

„... a ráják között amennyi erőteljes és fiatal rája csak volt, az mind hajdúvá lett, és innen van, hogy egyik palánkból nem lehet a másikba menni, ha csak öt-hatszáz ember együtt nincs... Magam is Pécssett... mihelyt beesteledt, felkötöttem a kardot, a puskát ölembe vettem, és úgy feküdtem le...”<sup>72</sup>

A kisebb rajtaütések, összecsapások nem jelentik azt, hogy valamilyen átfogó, törökellenes felkelés érlelődött volna. Hódoltsági területen csupán egy ilyen kísérlet ismeretes, amelyet Karácsony György vezetett 1569—1570-ben<sup>73</sup>. A töröknél alávett lakosság nem került olyan végső helyzetbe, hogy hasonló kétségbeesett lépésre vállalkozzon: Magyarország és Erdély felé bármikor átléphetett a határon, amint ezt tízezerszámra meg is tette<sup>74</sup>.

A balkáni területek lakossága sokkal kedvezőtlenebb helyzetben élt. Ha néhez helyzetükben fegyvert ragadtak, a bolgár területen hajdut, szerb földön hajduk néven ismert csapatok elszigetelt akciókat hajtottak végre. Városokat, karavánokat támadtak meg, tevékenységük olykor nagyobb területekre terjedt ki<sup>75</sup>. Nagyobb szabású törökellenes vállalkozásra csak akkor nyílhatott módjuk, ha kívülről érte támadás az oszmán birodalmat. Ilyen helyzet első ízben a XVI. század végén adódott.

Az 1593—1606 közötti háborútól a kortársak egy része a török kiűzését remélte. A Habsburg-birodalom, Magyarország, Erdély, Havasalföld, Moldva szö-

68 A török balkáni berendezkedéséről: *Georgieva, Cretana: Organisation et fonctions du corps des janissaires dans les terres bulgares du XVII<sup>e</sup> jusqu'au milieu du XVIII<sup>e</sup> siècles. Études Historiques Tom. V. Sofia, 1970. 320. o.; Koszev—Hriszto—Angelov: i. m. 59—66. o.; Hegyi Klára: Egy világbirodalom végvidékén. „Magyar História”, Budapest, 1976. 53—54. o.; Szakály Ferenc: Kenyérmező... i. m. 5—6. o.*

69 Nagy László: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Budapest, 1972. 221. o.

70 Szakály Ferenc: Parasztság és honvédelem. Valóság, 1974. 7. sz. 29. o. és 19. sz. j.

71 Hegyi Klára: i. m. 54. és köv. o. A budai vilájet megszervezéséről Káldy-Nagy Gyula: Szulejmán. i. m. 177—179. o. A török végváraikról Fodor Pál: Török várerődítési munkák Magyarországon a XVI—XVII. században. HK 1979. 3. sz. 375—395. o.

72 Magyarra fordítva kiadta Karácson Imre: Török történetírók. III. k. Budapest, 1916. 113—114. o.

73 Heckenast Gusztáv: A Karácsony György-féle parasztfelkelés (1569—1570). TSz 1963. 1. sz. 19—21. o.

74 Szakály Ferenc: Parasztság... i. m. 31. o.

75 Koszev—Hriszto—Angelov: i. m. 65—66. o.; Rácz István: i. m. 15. o.

vetségét széles körű európai támogatás egészítette ki. Voltak olyan hadiévek, amikor Buda forgott veszélyben, voltak olyanok, amikor Vitéz Mihály havasalföldi fejedelem csapatai, átkelve a Dunán, bolgár területen tevékenykedtek. Ekkor, 1595-ben, majd 1598-ban bolgár területen fegyveres felkelés kezdődött. Mégsem sikerült kellő erőfölényt kialakítani a török birodalommal szemben. A nagyobb létszámú, tüzérséggel sokkal jobban felszerelt, és gyakorta jobban is vezetett oszmán csapatok sikerrel ostromolták legtöbb és legjobban kiépített várunkat, megnyerték az egyetlen, főerőkkel vívott ütközetet Mezőkeresztes-nél 1596-ban, megvédték Budát.<sup>76</sup> Nem csak a török kiűzésének reménye szállt el, de tovább nőtt a hódolt terület, felbomlott a törökellenes szövetség. A háborús kudarcok közepette kibontakozó, Bocskai István vezette rendi függetlenségi mozgalom évszázados harc nyitánya lett.<sup>77</sup>

A XVII. század első felében Nyugat-Európa országait a harmincéves háború kötötte le. Kiváltképp a német birodalom szenvedett irtózatosszerű veszteségeket. Lakossága 1625—1645 között 20 millióról 7 millióra csökkent<sup>78</sup>. A Habsburg-haderő veszteségét 120 ezer halottra és sebesülte becsülik<sup>79</sup>. Ezek az évtizedek Magyarországon is súlyos megpróbáltatásokat hoztak, bár nem csupán a fegyverek révén, hanem a járványok, éhínség, természeti csapások képében<sup>80</sup>.

Európában a vesztfáliai békekötés utáni évtizedekben került ismét napirendre a török kiűzése, kiváltképp az 1658-ban alakult Rajnai Szövetség politikája kapcsán<sup>81</sup>.

Magyarországon a század első felében egyfajta erőgyűjtés folyt. Mintegy készülve a török elleni harcra, Magyarország nádora, Eszterházy Miklós, törekedett az ország haderejének növelésére, a végvárok állapotának javítására<sup>82</sup>. Zrínyi Miklós terveiben már központi szerepet foglal el az önálló magyar haderő kialakítása. Zrínyi, aki egyéni elhivatottsága, birtokainak védelme, horvát báni tisztsége és családi hagyományai révén életének értelmét a török elleni harcban látta, részletes javaslatot dolgozott ki. Jóllehet egy ilyen sereg felállítása — csakúgy, mint a háború időpontjának megválasztása — a magyar rendek lehetőségeit meghaladta, és az uralkodó felségjogai közé tartozott, a terv feltétlenül kiemelkedő helyet foglal el hadtudományi szakirodalmunkban.

Zrínyi elgondolása alapján a Habsburg-birodalom keretében felállítandó, önálló magyar zsoldos haderő létszáma békeidőben 8 000 lovas, 4 000 gyalogos lett volna, a végvárok katonaságán kívül. Ez a haderő szilárd védelmet biztosított volna az országnak, és elegendő lett volna kisebb területek felszabadítására. Háború esetén ezt a létszámot kétszeresére, 24 000 főre kellett volna emelni<sup>83</sup>. Ez a jól kiképzett, egységes, magyar vezetés alatt álló sereg és a 13 000 főre becsülhető<sup>84</sup> végvári katonaság együttesen képes lett volna feltartóztatni a nyári török hadjáratokat. De még Zrínyi szerint sem vállalkozhatott volna többre,

76 A hosszú háború leírásakor a két kötetre tervezett, „Magyar Hadtörténet” ideiglenes című monográfia céljára készült, 1978-ban közlésre elfogadott kéziratomra támaszkodtam. Az azóta megjelent munkák közül felhasználtam: *Nagy László*: Végvári dicsőség nyomában. I. m. 87—108. o.; *Csorba Csaba*: Esztergom hadikronikája. Budapest, 1978. 136—171. o. *Sugar, Peter F.*: i. m. 119. o. Erdély, Moldva és Havasalföld szerepéről *Bovosy András*: Paraszti milíciák i. m. 474. o., ill. *úő*: Telekkatonaság... i. m. 112. o.; *Demény Lajos*: Székely felkelések a XVI. század második felében. Bukarest, 1976. 10—11. o. Bulgáriai vonatkozások: *Dujčev, Ivan*: i. m. 382. o.; végül *Vocelka, Karl*: Die Türkenbeute in der politischen Propaganda der frühen Neuzeit. ÖGH 1979. 2. sz. 79—88. o.

77 *R. Várkonyi Ágnes*: Bethlen... i. m. 272. o.; *Nagy László*: i. m. Végváriak... i. m. 111—127. o.

78 *Chaunu, Pierre*: i. m. 23. o.

79 *Ulanisz, Borisz Cezarevics*: Vojnu i narodonaszenije Evropü. Moszkva, 1960. 44—45. o.

80 *R. Várkonyi Ágnes*: Bethlen... i. m. 272. o.

81 *Úő*: Török világ és magyar külpolitika. (1975). Kiadva: *úő*: Magyarország keresztútján i. m. 86—93. o.; *Chaunu, Pierre*: i. m. 38. o.

82 *Péter Katalin*: A magyar romlásnak századában. „Magyar História”, Budapest, 1975. 31., ill. 39—40. o.;

*R. Várkonyi Ágnes*: Török világ... i. m. 181. o.

83 Létszámadatok: *Zrínyi Miklós*: i. m. 323., 341. o. Értékeli *Perjés Géza*: Zrínyi Miklós... i. m. 270—277. o.

84 *Nagy László*: Végváriak... i. m. 190. o. Lényegesen magasabb értéket, 15—20 000 főt ad meg *Perjés Géza*: Zrínyi Miklós... i. m. 82. o.

mint télen, a török főerők elvonulása után „jó progressusok” végrehajtására. A török önerőből történő kiűzését Zrínyi meg sem említi.

A tapasztalat azt bizonyítja, hogy még ez a létszám is túllépi a lehetőségeket. 10—15 000 főnyi hadat össze lehetett gyűjteni Magyarországon, de 24 000 katonai kiállítását szinte teljesíthetetlennek ítélni. A már meglévő, ennél kisebb létszámú katonaság hadi költsége is elviselhetetlen terhet rótt az országra. Zrínyi számítása alapján a 12 000 fős had évi költsége 1 millió forint<sup>85</sup>, a költségvetés több, mint fele. Ennél nagyobb hadsereget ilyen pénzügyi korlátok között nem lehetett föllátni.

Később, a Habsburg-ellenes küzdelmek idejéből is érdemes összehasonlító adatokat felsorakoztatni. Thököly Imre hada általában nem érte el a 20 000 főt. Kivétel a Bécs elleni hadjárat éve, amikor 30 000 kuruc állt fegyverben<sup>86</sup>.

II. Rákóczi Ferenc szabadságharca tetőpontján, 1707-ben, a Magyarország és Erdély együttes erőforrásaira és a francia segílyre alapozott kuruc haderő élelmezési létszáma 77 000 fő volt ugyan, de a ténylegesen ütközetbe bocsátkozó mezei had általában 10—20 000 katonát számlált<sup>87</sup>. Reguláris haderő felállítását meghaladta az ország lehetőségeit<sup>88</sup>, és hiányzott a korszerű fegyverzet is. Számottevő tüzérséggel — Thökölyhez hasonlóan — Rákóczi sem rendelkezett. A lovas ezredek lőfegyverre való felszerelése 30—40%-os, a gyalogos ezredeké átlag 60%-os volt<sup>89</sup>. A nagyobb létszámú, korszerűen felfegyverzett, önálló haderőt ezek szerint nem csupán Zrínyi idejében, Habsburg-függésben, de az önálló magyar állam keretei között sem lehetett föllátni.

Visszakanyarodva az 1650-es évekhez, a magyar rendek az 1650-es évektől egyre többet hangoztatták a török kiűzésének kívánságát: országgyűléseken, emlékiratokban, összeköttetések révén külföldön. Ilyen értelmű fogadalmat vettek I. Lipót királlyá választása alkalmával<sup>90</sup>. Ez a lehetőség hamarosan elérkezni látszott. Az erdélyi fejedelemség szétzúzása és Várad török kézre kerülése (1661) háborúba kényszerítette Bécset. Mind a magyarországi, mind a nyugat-európai közvélemény határozott törökellenes politikát és hadvezetést várt. Mégsem igazolódott be a háború célját illető reménykedés: egy esetleges francia háborúra tekintettel csak korlátozott célú hadjáratra került sor. Montecuccoli szentgotthárdi (az újabb ausztriai feldolgozásokban mogérsdorfi) győzelme 1664-ben véget vetett a török hadvezetés támadó terveinek, biztosította a megegyezés lehetőségét<sup>91</sup>. A magyar rendek tudtán kívül és szándéka ellenére megkötött vasvári béke óriási felháborodást váltott ki és sokakat az oszmánok előtti behódolás árán is a Habsburg-hatalommal való szembe fordulásra készítetett<sup>92</sup>. Zrínyi Miklós életének utolsó heteiben, az ő halála után Wesselényi

85 *Perjés Géza*: uo. 274. o.

86 *Nagy László*: Thököly hadserege. (Korreferátum az 1978. októberében megrendezett hajdúszoboszlói nemzetközi konferencián.) Ismerteti és az adatot közli *Zachar József*: A Thököly-felkelés a magyar és az európai történelemben. Századok (a továbbiakban SZ) 1979. 6. sz. 1073. o.

87 Az ütközetekben részt vevő kuruc erők létszámáról *Köpeczi Béla*—*R. Várkonyi Ágnes*: II. Rákóczi Ferenc. 2. átdolgozott és bővített kiadás, Budapest, 1976. c. monográfiája nyújt adatokat. *Üök* 1706-ra vonatkozóan „mintegy százezer főnyi” kuruc hadsereget írnak. (259. o.) *Bánkúti Imre* szerint 77 000, némely írásra alapján 100 000 főt számlált a kuruc sereg; Rákóczi hadserege 1703—1711. Budapest, 1976. 101. o. *N. Kiss István* 1.05—1.06-ra mintegy 77 000 fős sereget említ: Hadsereg, adóteher és társadalom Rákóczi államában (1703—1711). Valóság 1976. 7. sz. 98. o. Szerinte az ország népességi viszonyai, a katonaiállítás lehetőségei és a veszteségek alapján ez a lehetőségek felső határa, de ekkora haderő fenntartásának évi költsége meghaladta az ország teljesítőkéességét. (*Üök*: no. 99—100. o.)

88 *Ezzel foglalkozik Forgách Simon* kuruc tábornok emlékirata. Kiadta *Köpeczi Béla*—*R. Várkonyi Ágnes*: Rákóczi tükrök. „Magyar Századok”. Budapest, 1973. I. k. 482—504. o., és ehhez *Bánkúti Imre* jegyzetei.

89 *Czigány István*: Herbeville marsall 1705-ös hadjárata és a zsigóci csata az új adatok tükrében. Egyetemi szakdolgozat. Kézirat. Debrecen, 1977. 31—34. o. és táblázatai. Az adatok rendelkezésre bocsátását a szerzőnek köszönöm.

90 Részletes elemzésük: *R. Várkonyi Ágnes* Török világ... I. m. 182—183., 197. o.

91 *Márosi Endre*: Megjegyzések az 1664. évi hadjárat és a vasvári béke értékeléséhez. HK 1971. 1. sz. 107—128. o.

92 *Benczédi László*: A rendi anarchia és a rendi központosítás tendenciái a 17. század végi Habsburg-ellenes küzdelmeinkben. SZ 1979. 6. sz. 1038. o. *Köpeczi Béla*: A Thököly-felkelés a korabeli Európában. Előadás, ismerteti *Zachar József*: I. m. SZ 1979. 6. sz. 1075—1077. o.; *Nagy József Zsigmond*: A megyei nemesség és a török orientáció kérdése a Thököly-felkelésben. Korreferátum, ismerteti *Zachar József*: uo. 1079. o.

Ferenc nádor és Zrínyi Péter horvát bán vezetésével francia támogatásra alapozott felkelés érlelődött<sup>93</sup>, 1670-ben kitört, de kudarcba fulladt. 1670—1678 között a bujdosó mozgalom, majd 1685-ig terjedően Thököly Imre felkelése ugyancsak a török orientáció jegyében zajlott. Döntő fordulat Kara Musztafa nagyvezér Bécs elleni támadása kapcsán következett be.

#### IV.

A Portára küldött bécsi követek 1680-tól jelentették, hogy nem várható a vasvári béke meghosszabbítása, sőt annak 1684. évi lejárta előtt török támadó hadjárat valószínű.<sup>94</sup> 1683 márciusában I. Lipót császár és Sobieski (III.) János lengyel király szövetségre lépett.<sup>95</sup> Ennek eredményeképpen a lengyel uralkodó és Lotharingiai Károly herceg csapatai Bécs mellett, a Kahlenberg tövénél, döntő vereséget mértek Kara Musztafa hadára<sup>96</sup>. Győzelmük nem csupán a hadjárat, de az eddigi török háborúk fordulópontja is volt, sőt Toynbee Verdunhoz hasonlítja.<sup>97</sup> A fordulatot az tette teljessé, hogy ezúttal ellentámadás kezdődött, amelyet a törökök sem akkor, sem folytatásakor nem tudtak feltartóztatni.

Pusztán a török elleni készülődés hírére, de főként a bécsi diadal mámorában sokan elérkezettnek találták az időt akár Isztambul visszafoglalására is.<sup>98</sup> 1684-ben Franciaország békét kötött a Habsburg-birodalommal, Velence csatlakozott a lengyel—Habsburg szövetséghez, amely a pápa részvételével Szent Ligává alakult<sup>99</sup>. Valóban igen közelinek látszott a török kiűzése Magyarországról, hiszen ugyanezen év nyarán Lotharingiai Károly már Budát ostromolta. Vállalkozása kudarcba fulladt, ami nem csupán az Isztambul visszavételéről táplált reményeket oszlatta el, de a közelebbi terveket is felülvizsgálatra kényszerítette. A hadjárat balsikere két fontos felismerést eredményezett: sokkal nagyobb haderő szükséges a török kiűzésére, ennek felállítása után előbb azokat a várakat kell visszafoglalni, amelyek a budai vilájetet Bécs irányában védik, és csak az rákövetkező évben kell Budát megszállni.

Lotharingiai Károly személyes érdeme, hogy e felismeréseknek érvényt szerzett, majd a vezérlete alatt álló, szinte egész Európát képviselő seregek élén (együttműködve Miksa Emánuel bajor választófejedelem csapataival) 1686. szeptember 2-án visszafoglalta Budát, középkori fővárosunkat<sup>100</sup>.

1687-ben tovább súlyosbodott az oszmán birodalom hadászati helyzete. A Krimben Oroszország, Dalmáciában és Moreában Velence viselt ellene háborút. A Buda bevétele után előrenyomuló Lotharingiai Károly — együtt Miksa Emá-

93 *Benczédi László*: A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása (1666—1668). TSz 1974. 4. sz. 596—630. o.; *Uő*: A Habsburg-abszolutizmus indítékai és megvalósulása az 1670-es évek Magyarországon. TSz 1978. 3—4. sz. 535—555. o. Az említett időhatárokat *uő* közli: Rendi anarchia... i. m. 1038. o.

94 *Hodinka Antal*: i. m. 167. o.

95 *Uő* uo. 168. o. A diplomáciai eseményekről: *Rhode, Gotthold* i. m. 289—290. o.; *Gierowski, József Andrzej* i. m. 55. o.; *Kann, Robert A.*: Einheits... i. m. 250. o.; *Hüllgraber, Andreas*: Die türkische Vorstoss auf Wien 1683 als Problem der europäischen Politik. WR 1965. 10. sz. 605—610. o.

96 *Zöllner, Erich*: i. m. 253—254. o. A leginkább izgalmas források: *Kreutel, Richard F.*: Kara Mustafa a vor Wien. „Osmanische Geschichtschreiber” I. Graz—Wien—Köln, 1966.; *Sturminger, Andreas*: Die Türken vor Wien in Augenzeugenberichten. Wien—Düsseldorf, 1968.

97 *Toynbee, Arnold J.*: A Nyugati Világ az Ottomán Birodalom ellen. (1934) Kiadva: *uő*: Válogatott tanulmányok. Budapest, 1971. 60. o.

98 Eszterházy Pál nádor már a török hadjárat hírére ilyen tervet hangoztatott. Adatai: *Hodinka Antal*: i. m. 170. o. A bécsi győzelem utáni időből közöl hasonló tartalmú emlékiratot *Koncz József*: Emlékirat a Buda visszavétele előtti időből, hogy a törököt a keresztény országokból miként lehetne kiszorítani. A tervéről általában ír *Stadtmüller, Georg*: Europäische Ostpolitik in der Geschichte. Kiadva: Schicksalsragen der Gegenwart. Tübingen, 1957. 394. o.

99 A háborút menetére általában: *Sugar, Peter F.*: i. m. 199—200. o.; *Zöllner, Erich*: i. m. 254—256. o.; *Kann, Robert A.*: Geschichte des Habsburgerreiches 1526—1918. Wien—Köln—Graz, 1977. 71—73. o.; *Chaunu, Pierre*: i. m. 92. o.

100 Az ostrom történetének legújabb összefoglalása: *Gerevich László* (főszerk.): Budapest története II. k. Budapest, 1973. 423—434. o., Fekete Lajos és Nagy Lajos fejezete. Újabban kiadott elbeszélő forrás: *Schulhof Izsák*: Budai Krónika. „Bibliotheca Historica”, Budapest, 1979.

nuel, valamint Lajos badeni örgróf csapataival — győzelmet aratott a nagyhar-  
sányi (a német nyelvű szakirodalomban „második mohácsi”) csatában. Elfog-  
lalta Péterváradot, kijutott a Szávához, más seregek megszállták Erdélyt<sup>101</sup>.  
Lotharingiai Károly olyan eredményt ért el, amely — némi módosulással —  
harminc évre szólt.

1688-ban Miksa Emánuel bajor választófejedelem vette át a hadak fővezér-  
letét. Átkelt a Száván, és szeptemberben ostrommal bevette Belgrádot<sup>102</sup>. A  
szövetségek előrenyomulását Bulgária területén fegyveres felkeléssel kívánták  
elősegíteni<sup>103</sup> de a Čiprovczi környékén kibontakozó mozgalmat Thököly Imre  
török szolgálatban álló csapatai leverték<sup>104</sup>.

A Belgrád elleni hadjáratlalt egyidőben Badeni Lajos csapatai Bosznia föld-  
jén, Derbentnél arattak győzelmet. Magyarország teljes felszabadítása helyett  
tehát a balkáni előrenyomulás kapott előnyt. Egy ilyen vállalkozás ellen azon-  
ban számos körülmény szólt. Jelentősen módosult a nemzetközi helyzet, ameny-  
nyben Franciaország 1688 őszén megtámadta a német birodalom nyugati terü-  
leteit és 1697-ig ott kötötte le a főerőket. Az új fővezér, Badeni Lajos mind-  
össze 20 000 katona felett rendelkezett<sup>105</sup>. Oroszország békét kötött a Portá-  
val, amely így erősítéseket küldhetett Szerbiába.

A Porta követei 1689 elején békét kértek Bécsben, de ott a támadó hadjárat  
folytatását tervezték. Jörgen gróf, udvari tanácsos Isztambul elfoglalására tett  
javaslatot<sup>106</sup>. Hasonló terv Veterani részéről is felmerült, de inkább csak a tisz-  
tes béke elérése érdekében indított hadjáratra gondolt<sup>107</sup>. Mind Veterani, mind  
Badeni Lajos utánpótlási gondokról panaszkodott<sup>108</sup>. Annak ellenére, hogy  
1689-ben Badeni Lajos és Veterani összehangolt, a Morava völgyéből, illetve  
Erdélyből vezetett hadjárata Vidin elfoglalását eredményezte, sőt Piccolomini  
tábornok eljutott a Balkán szorosaihoz<sup>109</sup>, mindkét hadvezér az elért eredmé-  
nyek megtartására tett javaslatot. Veterani Orsovánál ötszögű erődítést kívánt  
építtetni<sup>110</sup>, Badeni Lajos emlékiratban javasolta a védekezésre való áttérést.  
Ő szerinte a Száván túli területeket el kell pusztítani, ki kell üríteni, a csapatokat  
Belgrád és Szabács váraiba kell visszavonni<sup>111</sup>. Lipót császár másként döntött,  
a támadás jegyében felhívást intézett az albánokhoz, hogy fogjanak fegyvert a  
török ellen<sup>112</sup>. A bekövetkező események a két hadvezért igazolták. A túlerőt  
alkalmazó török hadvezetés egyszerre támadt Szerbia, és — Thököly révén —  
Erdély irányában. Badeni Lajos helyesen döntött úgy, hogy a gyengébb, de po-  
litikai szempontból veszélyesebb ellenféllel, Thökölyvel végez. Elvonult Erdély-  
be, amelyet vissza is foglalt<sup>113</sup>. De időközben a török főerők megostromolták a  
még romos Belgrádot.

101 A nagyhar-sányi csatáról *Hodínka Antal* értékelése: i. m. 168. o. Feldolgozás: *Horváth Kázmér*: Az 1687. évi hadjárat és a II. mohácsi ütközet. Mohács, 1937. Az erdélyi eseményekről a résztvevő tábornok, Veterani tájékoztat: Des grafen Veterani Kaiserlichen Feldmarschalls Feldzüge in Ungarn und den angrenzenden Provinzen vom Jahre 1683 bis 1692. (A továbbiakban — *Veterani*: Feldzüge...), Dresden, 1788. 34—42. o.

102 *Hodínka Antal*: i. m. 172. o.; *Dujčev Ivan*: i. m. 388. o.

103 Az előkészületek adatai: *Dujčev, Ivan*: i. h.

104 *Üő*: i. h.; *Koszev—Hrisztoe—Angelce*: i. m. 67—68. o. Az esemény értékelésével kapcsolatos vitát ismerteti *Zachar József*: Beszámoló... i. m. 1081—1082. o.

105 *Hodínka Antal*: i. m. 186. o.; *Boj, Ingomar* adatai szerint 20 000 német és 5—6000 magyar katonát vontak össze: Türkenkrieg und Agrarwirtschaft. Einführung in die Probleme der Heeresversorgung und Kriegsfinanzierung, vor allem in Österreich unter der Enns und seinen Grenzlandschaften, im 16. und 17. Jahrhundert. Kiadva: *Pickl, Othmar* (szerk.) i. m. 17. o.

106 *Hodínka Antal*: i. m. 179—181. o.

107 *Veterani*: Feldzüge... i. m. 84—85. o. A kötet kiadói [nyomukban *Hodínka Antal* (i. m. 177—179. o.)] elmarasztalták Veterani az isztambuli hadjárat terveit. Veterani magyarázatai azonban méltánylandóak.

108 *Hodínka Antal*: i. m. 175—176. o.; *Veterani*: Feldzüge... i. m. 79—81. o.

109 *Hodínka Antal*: i. m. 195—198. o. A Vidinnél Thökölyvel vívott harcokról, másrészt Čiprovczi elfoglalásáról beszámol *Veterani*: Feldzüge... i. m. 56., ill. 84. o.

110 *Veterani*: Feldzüge... i. m. 81—82. o.

111 *Hodínka Antal*: i. m. 207. o.; *Röder von Diersburg, Philipp*: Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Türken. I—II. k. Karlsruhe, 1839, 1842. II. k. 213—219. o.

112 *Hodínka Antal*: i. m. 192—193. o.

113 Thököly erdélyi szerepét is tárgyalja *Trócsányi Zsolt*: Teleki Mihály. (Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig.) Budapest, 1972. Az 1690. év eseményeiről: *Köpeczi Béla*: A Thököly-felkelés külpolitikája. Valóság, 1974. 7. sz. 47—48. o.

A törökök átvették a hadászati kezdeményezést. Új nagyvezérük, Köprülü Musztafa, 1691-ben újabb támadásba lendült, hogy előző évi sikerét kimélyítse. Ámde Badeni Lajos „*az évszázad legvéresebb csatájában*”, Szalánkeménél, legyőzte őt, s ezzel biztosította a Száva-vonalat<sup>114</sup>.

A török haderő csak évek múltán, 1697-ben vállalkozott újabb támadásra, mégpedig a szultán, II. Musztafa személyes vezetésével. A várható diadal reményében — és a szultán kíséretében érkező Thököly Imrét várva — tört ki a hegyaljai kuruc felkelés<sup>115</sup>. De a nemzetközi helyzet ezúttal az oszmánok kárára módosult. Véget ért a francia háború, számottevő erők érkeztek a Duna völgyébe. Élükre Savoyai Jenő herceget nevezték ki. A török had Jenő herceg csapataitól nem zavartatva átkelt a Tiszán, és elfoglalta Titelt. Zentánál részben már vissza is jutottak a folyó bal partjára, amikor beérte őket Savoyai Jenő. Szárnyatámadása, majd a török hadvezetés hibája pánikot idézett elő az átkelők soraiban. Jenő hercegnek Európában első ízben sikerült legyőznie a szultán vezette főerőket! A török veszteség állítólag elérte a 20 000 főt, a győztes hadvezér egyszeriben világhírré tett szert<sup>116</sup>. Ellentámadásba kezdett, benyomult Boszniába, elfoglalta Szarajevót<sup>117</sup>, és bár ez a siker nem bizonyulhatott tartósnak, a szultán béketárgyalást kezdeményezett. Az 1699-ben megkötött karlócai béke rögzítette az 1697-es állapotokat, lényegében a korábban már Lotharingiai Károly révén elért eredményeket. Magyarország területének csaknem teljes felszabadítása a Habsburg-seregektől 100 ezer főnyi veszteséget követelt halottakban és sebesültekben, ami a XVII. század teljes veszteségének egyharmadát jelenti<sup>118</sup>. Kegyetlen veszteségek sújtották a volt hódolt-sági területeket is: néhány falu maradt csak meg kevés lakossal a puszta vidékek közepette; a nemrég még virágzó több száz mezővárosból is csupán alig néhány vészelté át ezeket az éveket<sup>119</sup>.

A spanyol örökösödési háború eseményei, és azokhoz kapcsolódva a Rákóczi-szabadságharc éveit, elodázták a török kiűzését, sőt felvillant egy újabb oszmán hódítás lehetősége is<sup>120</sup>. Csak 1716-tól újult ki a török háború. A Habsburg-csapatokat a legnépszerűbb hadvezér, a „*kis kapucinus*”, Savoyai Jenő vezette. Győzelmet aratott 1716-ban a pétervárad-i ütközetben, a rákövetkező évben ostrommal bevette Belgrádot. (Ez alkalommal sebesült meg kilencedszer.)<sup>121</sup> A háború folytatását — katonai megfontolások mellett — a külpolitikai akadályok nehezítették. Számolni lehetett a Franciaország, másfelől — Rákóczi Ferenc esetleges hazatérése esetén — Magyarország irányából kiújuló háborúskodás-

114 A csatatervet közli Röder von Diersburg, Philipp: i. m. I. k. Plan V. A török hadjáratok tárgyi emléke a karlsruhei múzeum kiállításán láthatók: Petrasch, Ernst: Die Türkenbeute. 3. kiadás. Karlsruhe, 1977. A csata értékelése: Zöllner, Erich: i. m. 255. o.

115 Feldolgozása: *Benczédi László*: A hegyaljai kuruc felkelés 1697-ben. Budapest, 1953.

116 A Habsburg-hadtörténelem legkiválóbb hadvezérének pályafutását sokan méltatták, feldolgozták. A legutóbbi, öt kötetre terjedő monográfia: Braubach, Max: Prinz Eugen von Savoyen. München, 1963—1965. Tömör képet rajzol a nagy hadvezérről Kaether, Ernst: Prinz Eugen von Savoyen. WR 1963. 10. sz. 568—574. o. Hadjáratait húsz kötetből és regiszterkötetből álló sorozat részletezi, közülük az I. kötet vonatkozik 1697-re: Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Wien, 1876—1891, 1892. A zentai csatáról: Ferrarius, Guido: De rebus gestis Eugenii, principis a Sabaudia Bello Pannonico Mediolani (Milano) 1753. 46. o.; Arneth, Alfred: Prinz Eugen von Savoyen I—III. k. Wien, I. k. 1864. 100—106. o., térképpel.; Finke, Edmund: K. (u.) k. Hoch- und Deutschmeister. Graz—Stuttgart, 1978. 19—21. o. Főleg az előbbi szerző túlzó dicséző jelzőkkel illeti a zentai győzelmet. Velük szemben figyelmet érdemelnek *Benczédi László* érveit (Hegyalja... i. m. 111. o.), aki — szintén kissé egyoldalúan — a török hadvezetés hibáit hozza összefüggésbe a vereséggel.

117 Ferrarius, Guido: i. m. 62. és köv. o.; Arneth, Alfred: i. m. I. k. 108—110. o.

118 Urtanisz, Borisz Cezarevics: i. m. 45. o.

119 Szakály Ferenc: Kontinuitásfrage... Kiadva Pickl, Othmar: (szerk.) i. m. 271. o.

120 R. Várkonyi Ágnes: „Ad pacem universalem” (A szatmári béke nemzetközi előzményeiről.) SZ 1980. 2. sz. 165—197. o.

121 A háború adatai: Sugar, Peter F.: i. m. 203. o.; Zöllner, Erich: i. m. 266—267. o.; Kann, Robert A.: Geschichte... i. m. 73—74. o.; Kaether, Ernst: i. m. 569—572. o.; Ferrarius, Guido: i. m. 144—216. o.; Csonkaréti Károly: i. m. 77—78. o.

sal<sup>122</sup>. De a katonai megfontolások is a további előrenyomulás ellen szóltak. Rendkívül komoly akadályt jelentettek volna a nyugat-bulgáriai és szerbiai török erődítések. A janicsár zsoldjegyzékek szerint a helyőrséget Nisben 12-szeresére, Nikápolyban 3-szorosára, Vidinben 2-szeresére növelték<sup>123</sup>. Az addig vezető út is számos, nem sejtett nehézséget tartogatott: hiányoztak a megfelelő földrajzi ismeretek, utánpótlási vonalak, és aligha lett volna meg a szükséges erőfőlény.

Figyelmet érdemel, hogy 1878-ban, amikor az Osztrák—Magyar Monarchia okkupálta Bosznia-Hercegovinát, mintegy 200 000 első vonalbeli katonát vonultatott fel. Annak ellenére, hogy lényegében csak irreguláris erőkkel álltak szemben, három hónapra volt szükségük arra, hogy a Száva vonalától eljussanak Szarajevóig, illetve Mostarig<sup>124</sup>.

1718-ban tehát indokolt volt a nagyon előnyös pozsareváci béke megkötése. A szövetséges csapatok rendkívüli erőfeszítése, több kiemelkedő győzelme, stratégiai és taktikai fölénye, nem utolsósorban Savoyai Jenő kimagasló hadvezéri képessége eredményezte, hogy Magyarország területe végleg, Észak-Szerbia és Belgrád egy időre felszabaduljon a török uralom alól.

## V.

A török háborúk eseménytörténeti áttekintése alapján választ szeretnénk kapni egy jelenségre.

Van-e katonai magyarázat arra, hogy a török haderő nagyjából az Una—Száva—Duna folyók által határolt térségben szinte a teljes bemutatott időszak folyamán, és még további másfél évszázadon át, csaknem legyőzhetetlen volt? Az 1683—1718 között győzelmet győzelemre halmozó szövetséges haderő miért nem ért el tartós sikereket ezen a területen?

A török haderő teljesítményének, másrészt előrenyomulása korlátainak magyarázata kapcsán előtérbe került az „akciórádiusz” fogalma, vagyis a haderő hatóságának a kifejezése<sup>125</sup>. E rendkívül szemléletes fogalom eleinte mintha könnyítette volna a török hadjáratok elemzését, de alkalmazása iránt kételyek is megfogalmazódtak. Részint amiatt, hogy felismerhetett-e a török hadvezetés ilyen törvényszerűséget, részint azért, hogy ha a hatósugár Magyarországon korlátozta volna is a török haderő előrehaladását, miért nem következett ez be a sokkal távolabbi és természeti viszonyait tekintve is kedvezőtlenebb keleti arcvonalon<sup>126</sup>? Ezeket az ellenvetéseket aligha semlegesíti az a magyarázat, amely a hatósugarat immár a hadművelési idő és a menetteljesítmény függvényeként, kilométerben fejezi ki. Ez a korlátozás voltaképpen megkérdőjelezi a fogalom használhatóságát is, mert az így megadott távolság alsó határa (900 km) Isztambulból mérten rövidebb, mint a Belgrádig terjedő távolság és felső határa (1350 km) sem éri el Budát<sup>127</sup>. Ezzel a konkrét értelmezéssel nem lehet magyarázatot találni arra, hogy miért értek el számos sikert a török hadak hatósugarukat túllépve, és e valóban egyszerűnek látszó törvényszerűség ismeretét feltételezve, hogyan vállalkozhattak — például — Bécs ostromaira?

A hatósugárral kapcsolatban egy elvi és egy tárgyi észrevétel kínálkozik.

122 Zachar József: Beresényi László (1689—1778). HK 1978. 1. sz. 80. o. és köv.

123 Georgieva, Cvetana: i. m. 321. o.

124 Benze László: A cs. és k. 13. hadtest fő oszlopának hadművelési Boszniában 1878. július 29-től augusztus 19-ig. HK 1979. 2. sz. 226. o.

125 A magyar szakirodalomban elsőként Perjés Géza: Az oszmán birodalom... i. m. 862—872. o.

126 Az első ellenvetés Szűcs Jenő: Nép és nemzet a középkor végén. (1972) Kiadva: *úf*: Nemzet és történelem... i. m. 562. o. A második ellenvetés Szakály Ferenc: Mohács, i. m. 122—123. o.

127 Perjés Géza: Mohács, i. m. 79., 81. o.

*Elvi szinten:* feltéve a hatósugár fenti, függvényként megadott értelmezését, ezt az idő-menetesség alapon történő egyszerű számítási módot ismernie kellett volna nem csupán a török, hanem a XVI—XVII. századi többi hadvezetésnek is.

*Tárgyi téren:* ilyen jellegű számításról, erre támaszkodó érvelésről nem csupán a — magyarul kiadott — török források nem tanúskodnak, de a magyar, német vonatkozású források sem. Holott például Badeni Lajos 1690. évi emlékiratában mennyire hatásos érv lett volna egy ilyen törvényszerűség!

A fent említett konkrét értelmezés helyett talán meg lehetne próbálkozni másfajta, elvi megközelítéssel. Például úgy, hogy az elemzések alkalmával használjuk az állam és hadsereg „teljesítménye” fogalmát. Jóllehet ezt a teljesítményt nem lehet olyan mennyiségekkel kifejezni, mint a műszaki tudományokban valamely gépezetét, de elvont fogalomként alighanem könnyíti a magyarázatot. A haderő teljesítménye a lehetséges erő kifejtések maximumát jelentené, amelyet tovább terjeszteni nem lehet. (Szemben az akciórádiusnál megadott hadműveleti idővel, amely gyakorlatilag korlátlanul változtatható.) Ez a teljesítmény a földrajzi körülmények, az idő, az ellenség teljesítménye és egyéb tényezők bevonásával változó függvényt, többismeretlenes egyenletet ad. Ami változik benne, az lehet — például — annak a területnek a kiterjedése, amelyen az adott körülmények között a haderő tevékenykedik.

A teljesítmény fogalmával könnyebben meg lehetne magyarázni több olyan körülményt, amely a hatósugár túl konkrét értelmezése mellett homályban marad. A teljesítőképességet ugyanis ki lehet használni gazdaságosan, gazdaságtalanul, vagy éppen kockázatosan. Kíséreljünk meg néhány értelmezést.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy a török hadsereg, teljesítményének gazdaságos alkalmazásával, legkésőbb már 1389-től<sup>128</sup> döntő fölényt élvezett a Balkánon. (Ilyen összefüggésben mindig a főerőkre gondolunk.) A magyar királyság és szövetségeseinek hadserege még teljesítőképességének teljes kimerítése árán, ésszerűnek már nem is nevezhető kockázatok vállalása dacára sem tartóztathatta fel az oszmán haderőt a Balkánon. Teljesítménye csak az előre nyomulás tartós lefékezésére volt elegendő. (Tehát alátámasztható az a vélemény, hogy az oszmán birodalom teljes biztonsággal megvédhető határa a Szávaig terjedt<sup>129</sup>).

A török hadsereg teljesítőképességének gazdaságtalan mérvű kihasználása árán ugyan, de mégis tartósan sikerült kiterjeszteni az oszmán fennhatóságot Magyarország területére, anélkül, hogy ezek az erőfeszítések elegendőek lettek volna a teljes siker kivívására. Ugyanekkor a magyar és idegen honos katonákból álló magyar haderő teljesítménye, dacára végsőikig történő kimerítésének, többre nem volt elegendő, mint a török hódítás megállítása, az így kialakult végvári sáv megvédelmezésére.

1683-ban (miként 1529-ben) a török hadvezetés ésszerűtlen kockázatot vállalt. Hadserege teljesítőképességét meghaladó feladat volt Bécs ostroma, amely csak véletlenszerűen végződhetett volna sikerrel. 1683 után a török sereg teljesítménye már kevés volt ahhoz, hogy feltartóztassa, netán ütközetben legyőzze a szövetséges hadakat, és felmentse ostromlott várait. Egyidejűleg a szövetséges haderő teljesítménye elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy sikerrel mérkőzzön meg a török főerőkkel, vagy ahhoz, hogy ostrommal, kiéheztetés útján, sorra bevegye a nagy török várakat, végső fokon ahhoz, hogy felszabadítsa a török uralom alól a Maros—Tisza—Duna—Száva—Una folyókig terjedő területet.

<sup>128</sup> Szakály Ferenc: Phases... i. m. 109. o.

<sup>129</sup> Thury József: A török hódítás kezdete Magyarországon. SZ 1893. 567. o.; Hodinka Antal i. m. 172. o.; Perjés Géza: Mohács, i. m. 72. o.

Már az 1683—1699 közötti hadjáratok bizonyították, hogy a szövetséges haderő teljesítménye nem elegendő ahhoz, hogy tartós eredményeket érjen el e területeken túl, a Balkánon. Nem ismerték eléggé a terepet, nem tudtak megszervezni az utánpótlást, nem állt rendelkezésükre kellő erőfölény.

Hasonló okokból az 1716—1718-as háború folyamán ugyancsak korlátozott, és rövid ideig tartó eredményeket ért el a Habsburg-haderő, jóllehet teljesítőképességét a végsőkig kihasználta.

Mindkét időszakra érvényes, hogy a török haderő teljesítménye elég volt a Balkán területének megvédésére, elvesztett várainak — így Belgrádnak — visszafoglalására. Megszokott felvonulási útjaikon megfelelő létszámú haderőt vontak előre, és — mint évszázadokon át — megszervezték utánpótlásukat.

A Balkán felszabadításának ideje egyelőre még nem érkezett el. Ehhez további két évszázad társadalmi fejlődése, a balkáni népek nemzeté és néhol független állammá válása, és nem kis mértékben Európa új nagyhatalmának, Oroszországnak a beavatkozása volt szükséges.